

Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο πάντα ἀνάγονται εἰς τὴν μηχανικὴν κίνησιν τῶν ἀτόμων, ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου τῶν ὑλικῶν φαινομένων μέχρι τοῦ ὑψίστου τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν. Τὸν καθολικὸν τοῦτον μηχανισμόν δὲν παραδέχονται, ὡς σοι εἶπον, τινὲς τῶν χημικῶν θεωροῦντες τὰ χημικὰ φαινόμενα ὡς ἀπορρέοντα ἐξ ἄλλης ἰδιαιτέρας δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ ταῦτα εἰς ἀναγκασμὸν εἰς μηχανικοὺς συνδυασμούς, ἀπομένουσι τὰ φυσιολογικά, ἅτινα τινὲς τῶν φυσιολόγων, δὲν ἀναγούσιν οὔτε εἰς μηχανικοὺς οὔτε εἰς χημικοὺς συνδυασμούς, ἀλλ' εἰς τὴν ζωϊκὴν δύναμιν ἣτις ἐπιπροσθέτει εἰς αὐτοὺς τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν. Ἐργάζονται τελευταῖον, ὡς σοι εἶπον, οἱ ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ ζωϊκὴ δύναμις δὲν εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ ψυχὴ. Τώρα, ἀποκλειομένου τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ ἀπομένουσι τὰ δύο ἕτερα συστήματα, τὸ τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως, μεθ' ἧς πρόκειται νὰ συνδυασθῇ ἡ ψυχὴ, καὶ τὸ τῆς συνταυτίσεως τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς. Ἀλλ' ἡ ζωϊκὴ δύναμις δὲν εἶναι καὶ αὕτη εἰμὴ ἡ τάσις τῶν ὑλικῶν μορίων πρὸς σχηματισμὸν ὀργανισμοῦ, καὶ ἡ τάσις αὕτη δὲν ἔχει πραγματικὴν ἐνότητα, καὶ πρόκειται νὰ ἴδωμεν εἰς ἓν μὲσω τῆς πολυλότητος τῶν συνδυαζομένων μορίων δύναται νὰ

ὑπάρξει ἢ ψυχικὴ ὑπόστασις. Τοῦτο δὲν φαίνεται οὔτε ἀπίθανον οὔτε παράλογον. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν (διότι ὑποθέσεις μόνον ἔχω νὰ σοι προτείνω ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τῆς ἐπιστήμης καὶ οὐχὶ βεβαίας θεωρίας) ὅτι ἐν μέσῳ τῆς πολ-
 λότητος ὑπάρχει μία ἐνότης πραγματικὴ, συνδέουσα εἰς ἐν τὰ πολλά· ἀλλ' ἐὰν τὰ συνδέη, φθάνομεν εἰς τὴν τελευταίαν ὑπόθεσιν, δηλαδή, τὴν συνταύτισιν τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς. Καὶ αὕτη εἶναι, ἄς τὸ εἴπωμεν, ἡ πιθανωτέρα καὶ λογικωτέρα ὑπόθεσις. Τὴν ζωϊκὴν δύναμιν, ἐὰν ὑπάρχη, ἀναγκαζόμεθα νὰ περιορίσωμεν εἰς μόνον τὸ βασίλειον τῶν φυτῶν, ἀλλ' ἅμα ἐμφανίζεται αὐτοκινησία, αἴσθησις, συνείδησις, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν πραγματικὴν ἐνότητα, ὅ ἐστι ψυχὴν, καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ αὕτη, ἀσυνείδητος ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ τῆς ἐνεργείας τῆς, ἀποκτᾷ συνείδησιν ἑαυτῆς μετὰ ταῦτα, καὶ προβαίνει εἰς τὰ ἀνώτερα στάδια τῆς ὑπάρξεώς τῆς, μέχρι μὲν ἀμυδρᾶς τινος νοήσεως ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις, μέχρι δὲ τῆς ἐλλόγου νοήσεως καὶ τῆς ἐκ ταύτης ἠθικῆς ζωῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ ταυτότης τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς ἐξηγεῖ προσέτι λίαν εὐλόγως καὶ τὰς πολλὰς καὶ ἀναμφισβητήτους σχέσεις μεταξὺ πνεύματος καὶ σώματος.

Τὸ σῶμα, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν ψυχὴν, ἀλλ' εἶναι ἴδιον αὐτῆς δημιουργήμα, καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀδιάκοπος μεταξὺ τῶν δύο τούτων συστατικῶν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐνέργεια καὶ ἀντενέργεια, καὶ πᾶσαι αἱ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ σχέσεις αἵτινες παρέχουσι σπουδαιότατον ἀντικείμενον μελέτης εἰς τε τοὺς φυσιολόγους καὶ τοὺς ψυχολόγους. Ἄλλ' ἐπαναλαμβάνω πάντα ταῦτα εἶναι ὑποθέσεις, ὡς ὑποθετικά εἶναι καὶ τὰ πολλὰ συστήματα δι' ὧν οἱ κατὰ καιρὸν φιλόσοφοι ἐπειράθησαν νὰ λύσωσι τὸ περὶ τῆς ἐνώσεως τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος πρόβλημα εἴτε διὰ τινος διαμέσου οὐσίας, εἴτε διὰ τινος προδιατεταγμένης ἁρμονίας, εἴτε ἄλλως πως, ὡς δύνασαι νὰ ἴδῃς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Σοὶ εἶπον ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἐν μέρει μεταφυσικόν. Καὶ τῶντι, πρόκειται περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς εἶναι μυστήριον. Πῶς καὶ πότε ἀρχεται ἐν τῇ ὕλῃ ἡ ζωὴ, δὲν τὸ ἠξεύρομεν· πῶς καὶ πότε ἀπὸ τῶν κατωτέρων βαθμῶν μεταβαίνει εἰς τοὺς ἀνωτέρους, ἀπὸ τῶν φυτῶν εἰς τὰ κυρίως ζῶα, τὸ ἀγνοοῦμεν· πῶς καὶ πότε, κατὰ ποίαν στιγμὴν τὸ ἔμβρυον ζωογονεῖται ὑπὸ ἀνθρωπίνης ψυχῆς, εἶναι ἐπίσης ἀδηλον· ἔχει τὸ ἔμβρυον σκοτεινὴν τινα

συνείδησιν τῆς καταστάσεώς του, ὡς εἰκάζουσί-
 τινες, ἢ ἀποκτᾶ αὐτὴν ἅμα γεννηθῆ, οὐδεὶς δύ-
 ναται ἀσφαλῶς νὰ τὸ εἴπη· τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι
 ἅμα ἐξέλθη εἰς τὸν κόσμον, συναισθάνεται εὐαρέ-
 στως ἢ δυσαρέστως, καὶ ἡ συναίσθησις αὕτη
 βαθμηδὸν ἀναπτύσσεται εἰς νόησιν καὶ βουλήν,
 καὶ βαθμηδὸν φωτίζεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἐγέ-
 νοντο ἐσχάτως ἐπιμελεῖς παρατηρήσεις τῆς νοή-
 σεως τῶν παιδῶν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς
 βρεφικῆς ἡλικίας μέχρι τῆς πλήρους ἀναπτύξεως
 αὐτῶν, εἴτε πρὸς ὑποστήριξιν τῆς δαρβινικῆς ἐξε-
 λίξεως, εἴτε πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πνευματικῆς
 ἡμῶν φύσεως, ἀλλ' ἐκ τῶν παρατηρήσεων τού-
 των οὐδὲν προέκυψε θετικὸν ἐξαγόμενον μέχρι
 τοῦδε, διότι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἡ ἀνάπτυξις δὲν
 βαίνει ὁμοιομόρφως, καὶ γίνεται ἄλλοτε μὲν προ-
 ῶρως, ἄλλοτε δὲ βραδέως, ὥστε, ἐν πάσῃ περι-
 πτώσει, δὲν θέλομεν φθάσει εἰμὴ εἰς μέσον τινὰ
 ὄρον, οὐδέποτε δὲ εἰς ἀκριβεῖς προσδιορισμούς.
 Ποῖον εἶναι λοιπὸν τὸ συμπέρασμα εἰς ὃ φθάνομεν
 περὶ τοῦ ζητήματος τούτου; Ὅτι ἡ ψυχολογία
 δὲν τὸ ἔλυσεν εἰσέτι. Ἄλλ' ἐκ τούτου οὐδόλως
 ἐλαττοῦται ἡ βεβαιότης τῶν θεωριῶν τῆς, διότι
 οὔτε αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι τὸ ἔλυσαν οὔτε ἡ
 θετικὴ λεγομένη φιλοσοφία.

Ἐν τινι τῶν πρώτων ἐπιστολῶν μου σοὶ ἔλεγον ὅτι ὁ ἐπικρατῶν ὕλισμὸς προῆλθεν, ἀφ' ἑνός, ἐκ τῆς παρανοήσεως καὶ παραλόγου ἐπεκτάσεως τῶν τελευταίων συμπερασμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καί, ἀφ' ἑτέρου, ἐκ τῶν δογμάτων τῆς θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ἣτις πειρᾶται νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, παραγνωρίζουσα καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας· καὶ προσέθετον, ὅτι πρὸς διασκέδασιν τῆς πλάνης τοῦ ὕλισμοῦ ἀπαιτεῖται πρῶτον, ἡ ἐξακρίβωσις τῶν θετικῶν καὶ βεβαίων συμπερασμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἴδωμεν ἐὰν ταῦτα εἶναι τωόντι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ὑπαρξίν πνευματικῆς ἐν ἡμῖν ἀρχῆς, καὶ δεύτερον, ἡ ἀπόδειξις ὅτι ἡ μέθοδος τῆς νέας ταύτης φιλοσοφίας εἶναι πλημμελής, καὶ αἱ θεωρίαι αὐτῆς ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνυπόστατοι. — Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσω τίποτε εἰς ὅσα σοὶ ἐξέθηκα ἕως τώρα. Ἦδη γινώσκεις ἕως ποῦ φθάνει ἡ ἐπιστήμη τῆς ὕλης, ὅτι ἐξηγεῖ κάλλιστα τοὺς νόμους τῆς ὕλικῆς φύσεως, τοὺς ὕλικούς ὄρους καὶ τὰ ὕλικὰ ὄργανα τῆς διανοίας, ἀλλ' ὅτι τῶν διανοητικῶν φαινομένων οὐδὲν ἐξηγεῖ, οὔτε αὐτὸ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον εἰς τὰς ἐπὶ

ων αἰσθητηρίων ἐντυπώσεις, δηλαδή τὴν αἴ-
θησιν, διότι οὔτε ἠξεύρει τί εἶναι ἡ αἴσθησις,
τῶς ἡ ἐντύπωσις μεταβάλλεται εἰς αἴσθησιν, καὶ
τῶς γίνεται ἡ ἀντίληψις· πάντα ταῦτα μαρτυ-
ρεῖ ἡ συνείδησις, τὸ ὄργανον τῆς ἐπιστήμης τοῦ
πνεύματος. Παρομοίως, εἶδες ὅτι οὐδόλως ἀσυμ-
βίβαστος εἶναι πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὕλης ἡ ἐνότης
τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, καὶ σοὶ ἀπέδειξα τίνι
τρόπῳ ἡ ἐλευθερία αὐτῆς συνδυάζεται μὲ τὴν ἐν
τῇ φύσει ἀνάγκη. Ἐπὶ τέλους, εἶδομεν ὅτι
περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς τῶν φυτῶν καὶ τῶν
ζῴων οὐδὲν βέβαιον μάς παρέχει ἡ φυσιολογία,
ὥστε οὐδόλως δικαιουῖται ν' ἀπαιτῇ παρὰ τῆς
ψυχολογίας τὴν λύσιν τοῦ περὶ τῆς σχέσεως
τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος προβλήματος, ἐν
ᾧ τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς μένει ἄλυτον.
Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐρωτῶ σε, τί δύναται
νὰ εἶναι φιλοσοφία ἥτις περιορίζεται εἰς μόνα
τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα καὶ εἰς τὴν ἀναγκαίαν
αὐτῶν διαδοχήν, θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὡς ὕλικόν
ὄργανισμὸν καὶ οὐδὲν ἕτερον, ἀποκλείει ἐκ τῶν
προτέρων πᾶν αἴθρον καὶ πνευματικόν, πᾶσαν ζή-
τησιν τῶν πρώτων αἰτίων καὶ τῶν ἀνωτάτων
τελῶν, ὃ ἐστὶν αὐτὸν τὸν λόγον, καὶ θεωρεῖ τὸ
ἀπειρον, ἐν ᾧ ζῶμεν, ἐξ οὗ παρήχθημεν καὶ πρὸς

ὁ τείνομεν, ὡς ὅλως ἀδιάγνωστον καὶ ἀκατανόητον; Ἡ θετικὴ φιλοσοφία δύναται νὰ εἶναι ἐγκυκλοπαιδεῖα καὶ συστηματοποιήσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιτυχῆς, ἀλλ' οὐδέποτε ἀληθῆς φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἔπεται εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἀλλ' ἡγεῖται αὐτῶν, διότι μελετᾷ τὴν νόησιν, δι' ἧς καὶ ἐξ ἧς πᾶσα ἐπιστήμη, καὶ εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην αὐτὴ παρέχει καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον. Ἐὰν ἡ φιλοσοφία ἦτο οἷαν ὑποθέτουσιν αὐτὴν οἱ θετικολόγοι, δὲν θὰ ἦτο ἐπιστήμη αὐθύπαρκτος, μὲ σταθεροὺς κανόνας, ἀκριβῆ μέθοδον καὶ βέβαια συμπεράσματα, ἀλλὰ θὰ μετεμορφοῦτο καθ' ἐκάστην κατὰ τὰς μεταμορφώσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, θὰ ἦτο αἰωνίως ἐν τῷ γίνεσθαι καὶ ἄνευ ἐλπίδος ὀριστικῆς συστάσεως ἐν τῷ μέλλοντι.

Ταῦτα εἶναι, ἀγαπητέ μοι Εὐγένιε, τὰ τελευταῖα συμπεράσματα τῆς περὶ ψυχῆς μελέτης μας. Πλειότερα ἐν τῇ παρουσίᾳ καταστάσει τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης δὲν δύναμαι νὰ σε διδάξω, ἀλλὰ ταῦτα ἀρκοῦσι, διότι σοὶ παρέχουσι καθαρὰν ἰδέαν τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως. Ἡξεύρεις ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὅλος ὕλη, δὲν εἶναι οὔτε πίθηκος, οὔτε ἀπόγονος πιθήκων, ὅτι χάσμα μέγα καὶ ἀπλήρωτον χωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ

τῶν κτηνῶν, ὅτι ναὶ μὲν ἔχει ὑλικὸν ὀργανισμὸν ὑποκείμενον εἰς τοὺς νόμους ὄλων τῶν ἐνοργάνων ὄντων, ἀλλ' ἔχει ἐν τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ καὶ μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένην ψυχὴν ἄϋλον, μίαν, ταυτούσιον, ἐλευθέραν καὶ ἔλλογον, δι' ἧς νοεῖ ἑαυτὸν καὶ τὰ ἄλλα ὄντα. Τί εἶναι ἡ νόησις κῦτῃ προσεπάθησα νά σοι ὑποδείξω. Πῶς δὲ ἐξ κῦτῆς γεννᾶται ἡ πράξις, ἡ ἠθικότης, ὁ ἠθικός βίος, καὶ ποῖος εἶναι ὡς ἐκ τούτων ἀπάντων ὁ ἔληθής τοῦ ἀνθρώπου προορισμός· ἐὰν περιορίζεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἢ ἐὰν συμπληροῦται ἀλλαγῶν, τὰ ζητήματα ταῦτα θέλομεν ἀπαντήσῃ ἐν τέλει τῆς πορείας μας, καὶ θέλομεν προσπαθήσῃ νὰ τὰ λύσωμεν ὡς ἐλύσαμεν καὶ τὰ προηγούμενα, διὰ τῆς αὐτῆς πάντοτε μεθόδου, τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως, ἣτις εἶναι ἡ μέθοδος πάσης ἐπιστήμης. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ὀφείλω νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸ δεύτερον τῶν ζητημάτων σου, τὸ περὶ Θεοῦ, ὅπερ ἀνεβάλομεν, καὶ θέλομεν μελετήσῃ ἐν τῇ δευτέρᾳ σειρᾷ τῆς ἀλληλογραφίας μας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Πόθεν προήλθον αἱ περὶ Θεοῦ ἀπορίαι σου, φίλτατέ μοι Εὐγένιε; Ἐὰν δὲν ἀπατώμαι, προήλθον ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν ἐξ ὧν καὶ αἱ περὶ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς, δηλαδή ἐξ ἀτελῶν φιλοσοφικῶν γνώσεων καὶ ἐκ τῆς ἐπιπολαίου μελέτης ἢ μᾶλλον καταχρήσεως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, διότι ἐκ τῶν δύο τούτων προέκυψεν ὁλος ὁ σκεπτισμὸς τῆς ἐποχῆς μας. Ἄλλ' εἰς τὰ δύο ταῦτα αἷτια ἐπίτρεψόν μοι νὰ προσθέσω καὶ ἕτερον ἔπερ δύνασαι τώρα κάλλιστα νὰ νοήσης. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς εἶδομεν, εἶναι ὄχι πεπερασμένον, ἀλλ' ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, καὶ ὡς ἐκ τούτου, δύναται, ὡς σοι εἶπον ἐν τινι τῶν προηγουμένων ἐπιστολῶν μου, καὶ εἰς τὸν ὑπατον βαθμὸν τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειότητος ν' ἀνυψωθῆ, καὶ εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς ἐξαχρειώσεως

νά καταπέση. "Ότε γνωρίζει τὴν ἀληθῆ φύσιν του, καὶ ποιεῖται ὀρθὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου, τῶν δύο τούτων μεγάλων δώρων τοῦ Θεοῦ, δὲν ὑποβάλλεται εἰς τὴν τυραννίαν τῆς σαρκός, δαμάζει τὰ πάθη, κατασιγάζει τὸν ἐγωϊσμόν του, δὲν ἀντιπράττει κατὰ τῆς ἰδίας φύσεως, δὲν ἐγείρεται κατὰ τοῦ ἰδίου νόμου καὶ δὲν στασιάζει κατὰ τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ. Ὁ Πλάτων διὰ τολμηρᾶς ἀλλ' ἀληθεστάτης εἰκό- νος παριστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὡς φυτὸν ἔχον τὰς ρίζας οὐχὶ ἐν τῇ γῆ, ἀλλ' ἐν τῷ οὐρανῷ, διότι ἄνωθεν κατέρχεται εἰς αὐτὸν ὁ χυμὸς τῆς ἀληθοῦς αὐτοῦ ζωῆς, ἄνωθεν τρέφεται καὶ φωτίζεται ὁ νοῦς του διὰ τῆς ἀληθείας, καὶ διευθύνεται ἢ πράξις του πρὸς τὴν ἀρετὴν. "Όταν ὁμως κυριευθῆ καὶ ὑποδουλωθῆ ὑπὸ τῶν γηίνων στοιχείων τῆς φύσεώς του, τότε καὶ ἑαυτὸν παραγνωρίζει, καὶ τὸν νόμον του ἀθετεῖ, καὶ τὸν Θεὸν ἀρνεῖται, καὶ τότε καταντᾷ πολὺ χειρότερος τοῦ κτήνους, διότι χειρίστη εἶναι, ὡς ἄλλος φωστὴρ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶπεν, ἢ διαφθορὰ τοῦ βελτίστου· καὶ τὸ μὲν κτῆνος ἐκπληροῖ ἐνστιγματικῶς τὸν νόμον τῆς κτηνω- δίας του, διότι λόγον δὲν ἔχει, καὶ ἄλλον νόμον δὲν γνωρίζει, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐξαχρειώνει αὐτὸν

ἑαυτὸν καὶ δημιουργεῖ αὐτὸς τὴν κτηνωδίαν του,
 καὶ αὕτη ἔνεκεν τῆς ἀνωτέρας διανοίας του ὑπερ-
 βαίνει πᾶν ὄριον, καὶ τὸν μεταβάλλει εἰς ἀνθρω-
 πόμορφον θηρίον. Δὲν θέλω μὲ τοῦτο νὰ εἶπω
 ὅτι ἡ περὶ Θεοῦ ἀπορία σου πηγάζει ἐκ τῆς
 διαφθορᾶς τῆς καρδίας σου. Οὔτε σύ, ἀγαπη-
 τέ μοι, εἶσαι διεφθαρμένος, οὔτε οἱ πλείστοι τῶν
 ἐχόντων τὰς αὐτὰς ἀμφιβολίας. Τοῦτο μόνον
 ἠθέλησα νὰ σοι ὑποδείξω ὅτι οὐ μόνον ἐκ νοη-
 τικῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἠθικῶν αἰτίων προέρχεται
 ὁ σκεπτισμὸς τῆς ἐποχῆς μας καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ
 δλέθρια ἀποτελέσματα. Ποῖα δὲ καὶ πόσα εἶναι
 τὰ ἠθικὰ ταῦτα αἷτια δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ
 ἐξετάσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ἄλλ' ἡ σκέψις
 αὕτη χρησιμεύει πρὸς ἠθικὴν προπαρασκευὴν εἰς
 ἣν ἐπιχειροῦμεν σήμερον ὑψίστην μελέτην. Ἐὰν
 θέλομεν καὶ εἰς ταύτην νὰ ἐπιτύχωμεν, κατὰ τὸ
 μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ὀφείλομεν νὰ
 εἰσέλθωμεν εἰς αὐτὴν μὲ ἀγνὴν καὶ καθαρὰν
 καρδίαν, μὲ μόνην τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μάθωμεν
 ὅτι ἡ πεπερασμένη ἡμῶν διάνοια δύναται νὰ
 μάθῃ περὶ τοῦ ἀπείρου ὄντος, ἄνευ προκαταλή-
 ψεως, καὶ πρὸ πάντων ἄνευ οἰήσεως, ἄνευ τῆς
 ἑωσφορικῆς ἐκείνης ὑπερηφανίας δι' ἣν νόμιζουσί
 τινες τῶν φιλοσόφων ὅτι πάντα εἶναι ἐφικτὰ εἰς